

Wprowadzenie

W opublikowanych w 1946 r. wykładach *O niemieckiej winie* Karl Jaspers stawiał pytania o to, kto i w jakim stopniu ponosi odpowiedzialność za zbrodnie dokonane w trakcie II wojny światowej, na pytanie o winę jednostek i zbiorowości; pytanie, które w XX wieku stawiane było nader często. Jaspers wskazywał na cztery rodzaje winy.

Po pierwsze, winę w znaczeniu kryminalnym, która może odnosić się wyłącznie do jednostek, a nie do zbiorowości. Winie kryminalnej odpowiadać powinna sprawiedliwa kara. Relacja czyn–wina jest w tym ujęciu jasna: osoba, która dopuszcza się zbrodni kryminalnej, powinna ponosić odpowiedzialność za swój czyn. Problemem w wypadku winy kryminalnej pozostaje prawidłowe zdefiniowanie zbrodni, w tym określenie dwóch ról: rozkazodawcy i wykonawcy rozkazu.

Drugim rodzajem winy, który wyróżniał Karl Jaspers, była wina polityczna. Pisał:

„Gdy reżim, który określał siebie jako niemiecki, w imieniu Niemiec – a miał do tego prawo, gdyż do 1943 r. rządził bez widocznej opozycji – popełniał zbrodnie, byliśmy obywatelami niemieckimi [...] Każdy Niemiec ma w udziale winę za zbrodnie popełnione w imieniu Rzeszy”¹.

Tej kolektywnej winie odpowiada kolektywna, przenoszona przez pokolenia, odpowiedzialność². W tym rozumieniu nie jest istotny jednostkowy ciężar i zróżnicowanie pełnionych ról społecznych. Każdy członek zbiorowości, bez względu na swój udział w życiu politycznym, ma we współczesnym państwie udział w winie politycznej.

Wewnętrzne poczucie winy moralnej stanowi trzeci element koncepcji winy. Każdy indywidualnie i wewnętrznie musi sobie odpowiedzieć na pytanie, czy

¹ K. Jaspers, *The Question of German Guilt*, za: N.J. Kritz (red.), *Transitional Justice. How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, United States Institute of Peace, Washington D.C. 1995, t. 1, s. 161–165. Pierwodruk: K. Jaspers, *Die Schuldfrage. Für Völkermord gibt es keine Verjährung*, Piper & Co. Verlag, München 1979.

² A. Wolff-Powęska, *Zwycięzcy i zwyciężeni. II wojna światowa w pamięci zbiorowej narodów*, „Przegląd Zachodni” 2005, nr 2, s. 14.

i w jakim stopniu czuje się winny: jako osoba współpracująca z reżimem, czerpiąca korzyści z udziału we władzy, wreszcie jako osoba, która otwarcie nie przeciwstawiła się zbrodniom. Wina moralna odróżnia się od winy politycznej – pierwsza z nich da się stopniować, druga – równo obciąża obywateli państwa, członków danej zbiorowości.

Z winą moralną bezpośrednio wiąże się wina metafizyczna: „brak całkowitej solidarności z osobą ludzką jako taką”³, wina, która jest rozpatrywana na poziomie etycznym bądź religijnym, wobec której jedyna możliwość ekspiacji wiąże się z miłosierdziem⁴.

Przywołanie tekstu Karla Jaspersa na wstępie niniejszej pracy wynika z dwóch powodów. Po pierwsze, koncepcja czterech rodzajów winy: kryminalnej, politycznej, moralnej i metafizycznej stanowi punkt odniesienia do podejmowanych po II wojnie światowej prób radzenia sobie z poważnymi naruszeniami praw człowieka. O winie kryminalnej i odpowiedzialności jednostek rozstrzygały procesy przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze czy Międzynarodowym Trybunałem Karnym dla byłej Jugosławii. Po zakończeniu konfliktów zbrojnych lub w procesie demokratyzacji odsuwano od możliwości sprawowania funkcji publicznych we władzach, wymiarze sprawiedliwości, wojsku, służbach bezpieczeństwa, przemyśle, szkolnictwie i nauce osoby obciążone winą polityczną, winą wynikającą z ich udziału w systemie. Koncepcja i procedura Komisji Prawdy i Pojednania w Republice Południowej Afryki łączą się natomiast wyraźnie z pojęciami winy moralnej i metafizycznej⁵.

Karl Jaspers podkreślał, że z powodu różnych rodzajów winy, nie da się w łatwy sposób wyodrębnić zakresu podmiotowego odpowiedzialności. Inna jest odpowiedzialność rządzących krajem, inna – wykonujących czyjeś rozkazy,

³ K. Jaspers, *The Question of ...*, op. cit., s. 169.

⁴ Powyższy fragment został przytoczony za: M. Komosa, *Wymiar religijny transformacji ustrojowej: Republika Południowej Afryki, Chile, Argentyna i Polska*, w: A.M. Solarz, H. Schreiber (red.), *Religia w stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 178–179.

⁵ W literaturze zwraca się uwagę na religijny aspekt prac południowoafrykańskiej Komisji Prawdy i Pojednania. Poszczególne przesłuchania miały strukturę celebracji liturgicznych z modlitwami, śpiewem hymnów religijnych oraz kazaniem. Niewątpliwy wpływ na takie ukształtowanie procedury komisji miał jej przewodniczący, arcybiskup Desmond Tutu. Por. P. Mering, *The Baruti versus the Lawyers: the Role of Religion in the TRC Process*, w: Ch. Villa-Vicencio, W. Verwoerd (red.), *Looking Back, Reaching Forward. Reflections on the Truth and Reconciliation Commission of South Africa*, University of Cape Town Press–Zed Books Ltd., Cape Town–London 2000, s. 123–131. Szerzej na temat koncepcji winy moralnej i metafizycznej apartheidu w myśli Desmondona Tutu w: M. Battle, *Reconciliation. The Ubuntu Theology of Desmond Tutu*, The Pilgrim Press, Cleveland 1997. Por. również: L.S. Graybill, *South Africa's Truth and Reconciliation Commission: Ethical and Theological Perspectives*, „Ethics and International Affairs” 1998, t. 12, nr 1, s. 43–62; M. Shore, S. Kline, *The Ambiguous Role of Religion in the South African Truth and Reconciliation Commission*, „Peace & Change” 2006, t. 31, nr 3, s. 309–332.

jeszcze inna – biernych uczestników lub beneficjentów reżimu. Zróżnicowanie to widać przy porównywaniu sytuacji w krajach przechodzących transformację pod koniec XX wieku. W przypadku Ameryki Łacińskiej da się rozgraniczyć osoby mogące ponosić winę kryminalną (funkcjonariusze służby bezpieczeństwa, żołnierze, uczestnicy organizacji paramilitarnych, członkowie junty) i osoby – w rozumieniu Jaspersa – ponoszące winę polityczną. Z kolei w przypadku np. Rwandy, gdzie zbrodnie dokonywane były na masową skalę przez członków jednej ze społeczności etnicznych, zakres podmiotowy odpowiedzialności politycznej staje się tożsamy z zakresem podmiotowym odpowiedzialności karnej. W niektórych sytuacjach, wobec masowości zbrodni, mechanizmy sprawiedliwości karnej mogą okazywać się zawodne.

Badanie odpowiedzialności sprawców naruszeń praw człowieka w wybranym tylko aspekcie winy (karnym, politycznym, moralnym), nie daje jej pełnego obrazu. Jest to szczególnie istotne w przypadku komisji prawdy, specyficznego mechanizmu, w którego działaniu pojawia się zarówno kwestia odpowiedzialności karnej, jak i politycznej, pojednania (na płaszczyźnie moralnej), czy – jak w przypadku RPA – przebaczenia w znaczeniu religijnym.

Drugim powodem, dla którego autor pracy odwołuje się do tekstu *O niemieckiej winie* jest konieczność określenia zakresu prowadzonych badań. Temat pracy pozwala na wyodrębnienie i opisanie specyficznych instytucji i mechanizmów. Konieczne jest ukazanie ich w kontekście debaty o winie i karze, toczącej się od końca II wojny światowej, a szczególnie ożywionej w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku. Koncepcja Karla Jaspersa była w literaturze przedmiotu traktowana jako wstęp do niej⁶.

1. Przedmiot pracy

Pojęcie „sprawiedliwości okresu transformacji”⁷ pojawiło się w literaturze w latach dziewięćdziesiątych XX wieku: za umowną datę można uznać publikację w 1995 r. pierwszego wydania trzytomowego zbioru *Transitional Justice*.

⁶ Debata ta obecna jest zarówno w literaturze naukowej (por. N.J. Kritz (red.), *Transitional Justice. How...*, op. cit., t. 1–3; *Ethnic Violence and Justice. The Debate over Responsibility, Accountability, Intervention, Complicity, Tribunals and Truth Commissions*, CEU Press, Budapest–New York 2003; R.G. Teitel, *Transitional Justice*, Oxford University Press, Oxford 2000), jak i w publicystyce. Jednym z tekstów wprowadzających w zbiorze pod redakcją N.J. Kritza jest esej Jaspersa.

⁷ Autor pracy oddaje pojęcie „transitional justice” poprzez tłumaczenie „**sprawiedliwość okresu transformacji**”, zgodnie z terminologią zaproponowaną w czasopiśmie „Ius et Lex” 2003, nr (II) 1. Por. ibidem J. Kochanowski, *Czy zbrodnie minionych systemów wymagają rozliczenia, czy też lepiej o nich zapomnieć*, s. 9–11 oraz R.G. Teitel, *Rządy prawa okresu transformacji*, s. 53–68.

How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes pod redakcją Neila Kritza, będącego pokłosiem konferencji zorganizowanej w Salzburgu w marcu 1992 r.⁸ Jej celem miała być odpowiedź na pytanie, jak traktować osoby, które w różnej formie służyły poprzednim reżimom – jako członkowie władz i architektki systemu, jako urzędnicy wprowadzający w życie dyrektywy władz i mogący stanowić przeszkodę dla reform, jako wojskowi i członkowie służb specjalnych lub jako tajni współpracownicy służb bezpieczeństwa⁹. Pojęcie „sprawiedliwości okresu transformacji” zostało użyte zarówno w ujęciu normatywnym, jak i historycznym. W pierwszym z nich oznaczało badanie współzależności między transformacją ustrojową a rozliczaniem naruszeń praw człowieka, w drugim – poszukiwanie skutecznych modeli rozliczania naruszeń praw człowieka w przeszłości. Działanie Komisji Prawdy i Pojednania w RPA przyczyniło się do rozpowszech-

Tłumaczenie powyższe może budzić wątpliwości. Termin „transformacja ustrojowa” ma charakter szerszy niż „tranzycja” (Por. A. Kolasa-Nowak, *Polskie studia nad transformacją: kierunki konceptualizacji*, „Nauka” 2005, nr 4, s. 117–132).

Z drugiej strony, jak zauważa L. Bickford, w języku angielskim pojęcie „transitional justice” jest mylące, gdyż nie oznacza odrębnego rodzaju sprawiedliwości, lecz sprawiedliwość w wyodrębnionym okresie transformacji/tranzycji („justice during transition”). Por. L. Bickford, *Transitional Justice*, w: D. Shelton (red.), *The Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, Macmillan Reference USA, New York 2004, t. 3, s. 1045; Tłumaczenie na język polski jest w tym zakresie bardziej precyzyjne.

Odmiennym terminem, pojawiającym się w literaturze w języku polskim, jest „sprawiedliwość czasów przemian”, co zostało zdefiniowane jako: „ciąg procesów oraz mechanizmów związanych z dążeniami społeczeństwa do rozliczenia się z dziedzictwem poprzedniego reżimu (oraz związanymi z tym naruszeń praw człowieka), którego celem jest pociągnięcie do odpowiedzialności sprawców tych nadużyć, przy jednoczesnym zachowaniu sprawiedliwego prawa oraz osiągnięciu pojednania”. Zob.: wykład J. Mendeza wygłoszony w Warszawie 10 listopada 2010 r., URL: <http://www.hfhr.org.pl/Nowicki/sprawozdania-z-wykladow/wyklad-prof-juana-mendeza-wspolczesne-kierunki-prawnych-rozliczen-z-przesloscia> [dostęp 15 stycznia 2013 r.]. Podobnym pojęciem jest „sprawiedliwość okresu przemian”.

Z kolei M. Smolak proponuje w literaturze polskiej termin „sprawiedliwość transformacyjna”. Zob. idem, *Sprawiedliwość transformacyjna na przykładzie Komisji Prawdy i Pojednania Republiki Południowej Afryki*, „Państwo i Prawo” 2002, nr 11. Również ten termin został wykorzystany w tytule jednej z sesji konferencji „Warszawski Dialog na rzecz Demokracji” (14–15 grudnia 2012 r.), organizowanej przez MSZ i IPN. Zob. URL: http://warsawdialogue.pl/portal/wd/631/3944/II_Sprawiedliwosc_transformacyjna.html [dostęp 15 stycznia 2013 r.].

Bezpośrednim, a przez to nie do końca jasnym, tłumaczeniem pojęcia jest również „sprawiedliwość tranzytywna”.

⁸ L. Bickford, op. cit. R.G. Teitel wskazuje, że debata o skutkach „sprawiedliwości okresu transformacji” dla państw, które przechodziły procesy liberalizacji pojawiła się już na początku lat osiemdziesiątych XX wieku. Jako kluczowe wydarzenie Teitel przywołuje spotkanie Rady Stosunków Międzynarodowych w Nowym Jorku w 1990 r., poświęcone obowiązkowi karania przeszłych naruszeń praw człowieka w procesach demokratyzacji. Zob. R.G. Teitel, *Transitional Justice*, op. cit., s. VII.

⁹ N.J. Kritza, *The Dilemmas of Transitional Justice*, w: idem (red.), *Transitional Justice. How...*, op. cit., t. I, s. XIX.

nienia badań nad sprawiedliwością okresu transformacji i usamodzielnienia się ich jako kierunku badań¹⁰.

Arthur Paige, próbując rekonstruować historię pojęcia, zwraca uwagę na zachodzące równocześnie procesy: tworzenia mechanizmów sprawiedliwości okresu transformacji i towarzyszącej im refleksji naukowej. Trudności nastręcza ustalenie tego, czy praktyka w tym zakresie oparta jest na założeniach teoretycznych, czy też wady i zalety tworzonych instrumentów kształtowały refleksję teoretyczną nad sprawiedliwością okresu transformacji¹¹. Na pewnym etapie tej refleksji szereg różnorodnych instrumentów, które nie miały charakteru karnego, zaczęto określać wspólną nazwą „komisji prawdy”.

W niniejszej pracy podstawą do dalszych analiz będzie robocza definicja komisji prawdy, zgodnie z którą **komisja prawdy oznacza nadzwyczajną i ograniczoną w czasie instytucję publiczną powołaną w okresie transformacji (zarówno w procesie demokratyzacji, jak i budowy pokoju) do zbadania zakresu naruszeń praw człowieka dokonanych w poprzednim okresie, której procedura ukierunkowana jest na ofiary tych naruszeń**¹².

Dodatkowo konieczne jest wyjaśnienie sposobu wykorzystywania tej definicji w pracy. Określenie „komisja prawdy” (w liczbie pojedynczej) stosowane jest w sytuacji, gdy mowa o tym mechanizmie w sensie ogólnym jako pewnym rodzaju instytucji sprawiedliwości okresu transformacji (zgodnie z powyższą definicją) lub gdy opisywany jest konkretny, wskazany instrument. Mimo znaczących różnic

¹⁰ C. Moon, *Narrating Political Reconciliation. South Africa's Truth and Reconciliation Commission*, Lexington Books, Lanham 2008, s. 2: „Prawdziwy przemysł pojednania, który rozwinął się dynamicznie po doświadczeniach RPA, przyczynił się do stworzenia i konsolidacji [sprawiedliwości okresu transformacji] jako hegemonicznego dyskursu końca XX wieku”. Moon charakteryzuje zaplecze naukowe sprawiedliwości okresu transformacji jako kierunku badań, wymieniając: Institute for Justice and Reconciliation w Kapsztadzie (działający od 2000 r.), International Centre for Transitional Justice w Nowym Jorku (2001) oraz czasopismo „International Journal of Transitional Justice” (wydawane od 2007 r.).

¹¹ A. Paige, *How “Transitions” Reshaped Human Rights: A Conceptual History of Transitional Justice*, „Human Rights Quarterly” 2009, t. 31, nr 2, s. 331: „Kritz stworzył kanon literatury na temat sprawiedliwości okresu transformacji, chociaż przedtem nikt nie był pewien, czy taki kanon jest potrzebny. Czym był ten kanon? Podtytuł książki przynosił charakterystykę sprawiedliwości okresu transformacji: «jak młode demokracje radzą sobie z minionymi reżimami?». A więc sprawiedliwość okresu transformacji dotyczyła «młodych demokracji» – państw, które przeszły zmianę reżimu. Wszyscy recenzenci, [...], bezkrytycznie przyjęli tę definicję”. Por. również: R.A. Wilson, *Anthropological Studies of National Reconciliation Processes*, „Anthropological Theory” 2003, t. 3, nr 3, s. 367–387.

¹² Przyjęcie określonej definicji ukierunkowuje zakres badań. Ich niejasność i wielość powodują, że w literaturze znajdują się różne szacunki dotyczące liczebności komisji prawdy, często włączające w ich zakres komisje śledcze parlamentów lub instytucje prywatne. Przyjmując zaproponowaną definicję roboczą, autor pracy analizuje dwadzieścia dwie komisje prawdy. Jednocześnie z zakresu analiz wyłącza te instytucje, których prace zostały zawieszono lub zamknięte przed ich zakończeniem, uwzględniając te, których prace nadal są w toku.

w strukturze i funkcjach, autor stoi na stanowisku, że komisja prawdy może być traktowana jako wyodrębniony, specyficzny rodzaj instytucji. Przy dokonywaniu wyliczeń i porównań pomiędzy poszczególnymi, różniącymi się od siebie mechanizmami używa się określenia „komisje prawdy” (w liczbie mnogiej). Ponadto, gdy charakteryzowana jest określona komisja prawdy używane są również nazwy własne (np. Komisja Prawdy dla Salwadoru).

W kontekście sprawiedliwości okresu transformacji omawiana jest również kwestia odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka. W ujęciu historycznym, problem odpowiedzialności ustępującej lub obalonej władzy dotyczył zbrodni popełnionych wobec państwa, a nie wobec jego ludności. Odpowiedzialność za zbrodnie wojenne oraz zbrodnie przeciwko ludzkości stała się istotna na początku XX wieku. Nie należy przy tym zapominać, o czym wspomniano powyżej, że samo pojęcie „sprawiedliwości okresu transformacji” jest pojęciem młodym, pochodzącym z lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

Opisywane w literaturze jako pierwszy historyczny przykład transformacji demokratycznej, przywrócenie demokracji ateńskiej po oligarchicznych rządach Rady Czterystu w 411 r. p.n.e., może stanowić dobrą ilustrację ówczesnego rozumienia rozliczeń. Trzech przywódców irredenty skazano na śmierć pod zarzutem zdrady stanu (w tym współpracy z wrogą Spartą), pozostali nie byli skazywani ze względu na brak prawa zabraniającego wystąpienie przeciw demokracji¹³.

Wraz z rozwojem międzynarodowego prawa humanitarnego pojawił się problem odpowiedzialności za jego naruszenia (a więc m.in. zbrodni wobec ludności cywilnej, rannych i chorych oraz jeńców)¹⁴. Art. 227 Traktatu Wersalskiego przewidywał odpowiedzialność osobistą cesarza niemieckiego Wilhelma II za „najwyższą obrazę moralności międzynarodowej i świętej powagi traktatów”¹⁵: mamy więc do czynienia z zapisem powielającym dotychczasowe rozumienie odpowiedzialności. W przeciwieństwie do art. 227, kolejne artykuły traktatu (228–230) jasno precyzowały winę „osób oskarżonych o działania naruszające prawa i zwyczaje wojny” i przewidywały postawienie ich przed trybunałem międzynarodowym. Ostatecznie, procesy przed sądem krajowym w Lipsku (Reichsgericht) objęły w latach 1919–1921 13 osób¹⁶.

¹³ J. Elster, *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge–New York 2004, s. 7–8, 22.

¹⁴ Jak pisze J. Makowski: „Niesłychane w dziejach okrucieństwa, barbarzyństwa i zbrodnie, jakich dopuszczał się cały naród niemiecki w ciągu pierwszej [...] Wojny Światowej, spowodowały wytworzenie się nowego pojęcia „przestępców wojennych”, nieznanego pod tą nazwą dawnemu prawu narodów”. J. Makowski, *Podręcznik prawa międzynarodowego*, Spółdzielnia Wydawnicza „Książka”, Warszawa 1948, s. 51.

¹⁵ Ibidem: Proces cesarza przed sądem złożonym z przedstawicieli mocarstw nie doszedł do skutku z uwagi na sprzeciw Holandii wobec prośby o wydanie oskarżonego.

¹⁶ A. Cassese, *International Criminal Law*, 2nd Edition, Oxford University Press, Oxford–London 2008, s. 7.

W ujęciu historycznym za główny przedmiot analiz porównawczych przyjmuje się transformacje w Niemczech, Włoszech oraz w pozostałych państwach współpracujących, bądź kolaborujących z III Rzeszą w latach 1939–1945. Obok odpowiedzialności za zbrodnie wojenne, zbrodnie przeciwko ludzkości oraz zbrodnie ludobójstwa, głównym problemem sprawiedliwości okresu transformacji po II wojnie światowej stała się masowość współudziału w zbrodni. Pozostaje ona jednym z głównych dylematów rozliczeń przeszłości: kto i w jakim zakresie może być karany. W jakich okolicznościach kolaboracja, bycie tajnym współpracownikiem służb bezpieczeństwa, praca na rzecz totalitarnego państwa może być traktowana jako czyn zabroniony?

Termin „naruszenie praw człowieka”¹⁷ używany w pracy odnosi się do szeregu poważnych naruszeń praw człowieka. Pominięcie określenia „poważne” w tytule pracy jest zabiegiem świadomym i wynika z dwóch przyczyn. Po pierwsze, autor bierze pod uwagę wielość określeń spotykanych w doktrynie dla definiowania zakresu naruszeń. Obok najszerszej używanego określenia „poważne” (obecnego m.in. w raportach i rezolucjach ONZ, a także w *Statutach MTKJ* i *MTKR*¹⁸), używane są określenia „strukturalne” oraz „systemowe”. Obecny zapis pozwala na uniknięcie szerszych dyskusji terminologicznych¹⁹. Po drugie, autor chciałby uniknąć niejasności definicyjnych, związanych z charakteryzowaniem poszczególnych instytucji. Komisje prawdy w swoich mandatach również wprowadzały odpowiednie zapisy dotyczące rozpatrywanych naruszeń. W przypadku części z nich używane jest określenie „poważne”, w innych – twórcy odwołują się do odmiennych określeń²⁰.

Kolejną kwestią, która wymaga wyjaśnienia na wstępie pracy, jest przyjęcie w niej, iż użyty w tytule **termin „naruszenie praw człowieka”**, zgodnie z terminologią obecną w piśmiennictwie dotyczącym komisji prawdy, **obejmuje również naruszenia prawa humanitarnego**. Naruszenia międzynarodowego prawa człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego w równym stopniu są przedmiotem rozliczeń dokonywanych w ramach sprawiedliwości okresu transformacji. W literaturze wskazuje się, że międzynarodowe prawo karne czerpie równocześnie z międzynarodowego prawa humanitarnego, praw człowieka, jak również z krajowego prawa karnego²¹.

Dokument ONZ *Podstawowe zasady i wytyczne dotyczące prawa do zadośćuczynienia i odszkodowania ofiarom poważnych naruszeń praw człowieka oraz*

¹⁷ W tytule użyte zostało określenie „naruszenie praw człowieka” jako termin ogólny, uwzględniający szereg rodzajów czynów, „naruszeń praw człowieka”.

¹⁸ *Statut MTK* mówi z kolei w art. 1 o „najpoważniejszych zbrodniach wagi międzynarodowej”.

¹⁹ Por. szerzej: *Definition of gross and large-scale violations of human rights as an international crime. Working paper submitted by Mr. Stanislav Chernichenko in accordance with Sub-Commission decision 1992/109*, 8 czerwca 1999 r., UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1993/10.

²⁰ Por. rozdział III, 2.1.1.

²¹ *Ibidem*, s. 6.

poważnych naruszeń międzynarodowego prawa humanitarnego (A/C.3/60/L.24) wskazuje na łączność i nierozzerwalność obu typów czynów zabronionych w ramach sprawiedliwości okresu transformacji oraz postuluje zrównanie praw osób, które padły ich ofiarą²². Raport Diane Orentlicher wprowadza natomiast wspólną definicję „poważnych przestępstw wynikających z prawa międzynarodowego”:

„[...] termin «poważne przestępstwa wynikające z prawa międzynarodowego» obejmuje ciężkie naruszenia Konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r., I Protokołu dodatkowego do teże z 1977 r. i innych naruszeń międzynarodowego prawa humanitarnego, które są przestępstwami w rozumieniu prawa międzynarodowego, ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości oraz innych naruszeń międzynarodowego prawa praw człowieka, które są przestępstwami w rozumieniu prawa międzynarodowego i/lub które na podstawie prawa międzynarodowego powinny być karane przez państwo, takie jak tortury, wymuszone zaginięcia, pozasądowe egzekucje i niewolnictwo”²³.

Powyższa definicja jest szczególnie istotna, gdyż raport Komisji Praw Człowieka koncentruje się na mechanizmach sprawiedliwości okresu transformacji.

Także w praktyce komisji prawdy termin „naruszenia praw człowieka” ma znaczenie szersze. Przykładowo mandat komisji prawdy w Timorze Wschodnim zaliczał do tej kategorii trzy rodzaje czynów zabronionych: „naruszenia międzynarodowych standardów praw człowieka, naruszenia międzynarodowego prawa humanitarnego oraz przestępstwa kryminalne”²⁴.

Trzecie zastrzeżenie, którego poczynienie konieczne jest na wstępie, dotyczy charakterystyki mechanizmów odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka przedstawionych w rozdziale pierwszym. **Opisano w nim wyłącznie mechanizmy, które pojawiają się w ramach sprawiedliwości okresu transformacji**, co oznacza wyłączenie procedur sądownictwa konstytucyjnego, sądownictwa cywilnego oraz międzynarodowych trybunałów praw człowieka²⁵. Autor stoi na stanowisku, że w przypadku sprawiedliwości okresu transformacji, powyższe mechanizmy nie mogą być traktowane jako alternatywa dla sądownictwa karnego lub mechanizmów naprawczych. Jednocześnie należy zaznaczyć, że część mechanizmów

²² *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*, UN Doc. A/C.3/60/L.24.

²³ *Impunity. Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity*, Diane Orentlicher; *Addendum: Updated Set of principles for the protection and promotion of human rights through action to combat impunity*, UN Doc. E/CN.4/2005/102/Add.1, s. 6, pkt. B.

²⁴ *Chega! The Final Report of the Timor-Leste Commission for Reception, Truth and Reconciliation (CAVR)*, 2006, cz. 2, s. 4.

²⁵ Niemniej należy podkreślić, że orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz Międzypaństwowy Trybunał Praw Człowieka ma istotne znaczenie dla rozwoju doktryny praw człowieka oraz dla oceny mechanizmów sprawiedliwości okresu transformacji. W niniejszej pracy to odniesienie będzie obecne. Zob. np.: R.K. Goldman, *History and Action: The Inter-American Human Rights System and the Role of the Inter-American Human Commission on Human Rights*, „Human Rights Quarterly” 2009, t. 31, nr 4, s. 856–887.

sprawiedliwości okresu transformacji (jak komisje prawdy lub trybunały hybrydowe) ma charakter przejściowy – ich działanie wiąże się również z brakiem możliwości działania instytucji permanentnych, takich jak krajowe sądy karne.

2. Cel pracy

Sprawiedliwość okresu transformacji i ocena jej instrumentów pozostaje w Polsce tematem debat politycznych i publicystycznych. Jednocześnie w badaniach, w tym badaniach porównawczych²⁶, brakuje szerszego spojrzenia wychodzącego poza problem rozliczeń przeszłości w krajach byłego bloku wschodniego. Niniejsza praca stara się wypełnić lukę w polskich badaniach w tym zakresie.

Wybór problematyki komisji prawdy jako tematu badań wiąże się z analizami prowadzonymi przez autora pod kierunkiem profesora Wiesława Dobrzyckiego dotyczącymi sprawy generała Augusto Pinocheta, czyli postępowań karnych prowadzonych w krajach europejskich, a następnie również w Chile, przeciwko byłemu przywódcy junty. W ich świetle chilijska komisja prawdy i pojednania przedstawiała się ambiwalentnie. Z jednej strony wspierała pokojowe przejście z rządów autorytarnych do demokracji, z drugiej – utrzymywała bezkarność sprawców poważnych naruszeń praw człowieka.

Celem pracy jest zbadanie czy komisja prawdy może być traktowana jako skuteczny instrument odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka w ramach sprawiedliwości okresu transformacji.

Takie sformułowanie celu badawczego wymaga na wstępie wyjaśnienia pojęcia „skuteczności”. W odniesieniu do komisji prawdy literatura używa sformułowania „wpływ”, które jest rozumiane jako zespół przemian politycznych, społecznych, instytucjonalnych i prawnych, wynikających z działania komisji prawdy w okresie transformacji politycznej²⁷, natomiast sama skuteczność jest rozumiana w niniejszej pracy na trzy sposoby:

- w krótkim okresie – jako skuteczny można określić taki instrument, który pozwala na osiągnięcie zakładanych przez twórców rezultatów (np. uniknięcie konfliktu społecznego, przygotowanie rekomendacji) i cechuje się

²⁶ W literaturze wskazuje się na brak badań porównawczych dotyczących komisji prawdy. Prowadzenie ich jest utrudnione, ponieważ badacze posługują się różnymi definicjami komisji prawdy, przez co obejmują one różną liczbę instrumentów. Zob. J. Fraudenreich, F. Ranft, *Learning from the Past – An Empirical Study on the Existence of a Pattern of Truth Commissions*, „MenschenRechtsMagazin” 2008, nr 1, s. 24.

²⁷ O. Bakiner, *Truth Commission Impact: An Assessment of How Commissions Influence Politics and Society*, „Simons Papers in Security and Development” 2011, nr 16, s. 28.

- określoną wydolnością (mierzona np. liczbą prowadzonych lub zakończonych postępowań; odsetkiem spraw zakończonych w terminie);
- w długim okresie – skuteczność należy widzieć jako osiągnięcie zmiany społecznej (w wypadku transformacji demokratycznej, zmiana ta będzie oznaczała konsolidację demokracji); taka skuteczność może być badana z wykorzystaniem wskaźników (np. poziomu napięć politycznych czy też wolności słowa)²⁸;
 - jako efektywność kosztowa – biorąc pod uwagę trudną sytuację gospodarczą państw przechodzących transformację lub budujących pokój po konflikcie, określenie kosztów danej instytucji w stosunku np. do liczby rozpatrzonych spraw może mieć kluczowe znaczenie dla wyboru strategii rozliczeń przeszłości.

Tak wytyczony cel badawczy pozwala sformułować hipotezy, które zostaną poddane weryfikacji w dalszych rozdziałach pracy. Hipoteza główna brzmi: **komisja prawdy jest mechanizmem odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka**. Aby ją zweryfikować konieczne jest udzielenie odpowiedzi na szereg pytań: jak można zdefiniować komisję prawdy? Jakie są jej funkcje? Jak jest usytuowana w odniesieniu do innych instytucji publicznych? Jak pojmowana jest odpowiedzialność za naruszenia praw człowieka, jaki jest jej zakres czasowy, przedmiotowy i podmiotowy? Wreszcie, jakie decyzje w odniesieniu do odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka może podejmować komisja prawdy?

Ponadto weryfikacji w toku analiz wymagały następujące hipotezy pomocnicze:

- (a) **Nie istnieje jeden model działania komisji prawdy**. Komisje działające w różnych krajach i okolicznościach są tworzone *ad hoc*, przyjmując różne struktury i uzyskując zróżnicowane uprawnienia. W związku z tym należałoby postawić pytania: czy istniejące komisje prawdy można w jakiś sposób klasyfikować? Jakie są główne różnice w ich procedurach i strukturze? Czy wypracowano rozwiązania, które mogą zostać wykorzystywane do tworzenia nowych komisji prawdy? Jaki wpływ na powołanie komisji mają okoliczności polityczne?
- (b) **Wykorzystywanie komisji prawdy jako instrumentu odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka jest możliwe przy spełnieniu przez nią określonych warunków**. Należałoby więc przeanalizować, jakie zapisy znajdują się w regulacjach dotyczących procedur poszczególnych komisji prawdy, a także odpowiedzieć na pytania: jaka jest relacja komisji prawdy do organów wymiaru sprawiedliwości? W jaki sposób do decyzji komisji odnosi się orzecznictwo krajowe? W jakich okolicznościach komisje prawdy osiągają najwyższą skuteczność, zarówno w ujęciu krótko-, jak i długookresowym?

²⁸ Zestaw możliwych do użycia wskaźników został scharakteryzowany w: L.T. Rydland, S. Arnesen, A.G. Oestensen, *Contextual Data for the European Social Survey. An Overview and Assessment of Extant Sources*, Norwegian Social Science Data Services, Bergen 2007, cz. 2.

- (c) **Rola komisji prawdy zmniejsza się.** Sprawdzenie tej hipotezy opartej na danych na temat liczebności komisji prawdy, wymaga przeanalizowania dyskusji w doktrynie dotyczących instrumentów rozliczeń z przeszłością i odpowiedzi na pytanie, jakie czynniki mają wpływ na wykorzystywanie lub nie tego narzędzia.

3. Struktura pracy

Powyższe hipotezy znajdują odzwierciedlenie w strukturze pracy. Rozdział pierwszy *Komisja prawdy jako mechanizm sprawiedliwości okresu transformacji* ma charakter wprowadzający. Przybliżane jest w nim pojęcie „sprawiedliwości okresu transformacji”, jej źródła i charakterystyki na tle transformacji ustrojowych zachodzących w trzech ostatnich dziesięcioleciach XX wieku. Jednocześnie przedstawiane są główne stanowiska badawcze obecne w debacie dotyczącej sposobu i legitymizacji rozliczeń przeszłości. Zaprezentowana jest również geneza i definicja komisji prawdy, będącej jednym z instrumentów sprawiedliwości okresu transformacji. Dodatkowo omawiane są funkcje komisji prawdy oraz ich nazewnictwo i liczebność, a także sposób umocowania komisji prawdy, jej skład i struktura.

Rozdział drugi poświęcony jest odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka jako kluczowemu problemowi transformacji. Autor stara się przybliżyć samo pojęcie odpowiedzialności w prawie i etyce, aby następnie omówić zakres przedmiotowy i podmiotowy naruszeń praw człowieka. Ta część pracy w dużej mierze opiera się na analizie orzecznictwa sądów krajowych i międzynarodowych, a także doktryny, pozwalając na umieszczenie dalszych analiz dotyczących odpowiedzialności w ramach komisji prawdy w kontekście rozwoju międzynarodowego prawa karnego. W rozdziale drugim przedstawione zostały również pozostałe, obok komisji prawdy, instrumenty sprawiedliwości okresu transformacji o charakterze wyrównawczym, naprawczym lub mieszanym.

W kolejnym rozdziale *Miejsce odpowiedzialności za poważne naruszenia praw człowieka w mandatach komisji prawdy* dokonana została analiza dokumentacji i prac komisji pod względem odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka, w tym również kwestii dotyczących zakresu czasowego. Analogicznie jak w rozdziale drugim, przeanalizowany został zakres przedmiotowy i podmiotowy odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka w działaniu komisji prawdy.

Rozdział czwarty *Formy odpowiedzialności za poważne naruszenia praw człowieka w praktyce komisji prawdy* zajmuje się problemami procedury komisji prawdy oraz rodzajami rozstrzygnięć, które podejmuje ona w odniesieniu do naruszeń praw człowieka. Zostały w nim omówione trzy rodzaje rozstrzygnięć: imienne wskazanie sprawców, amnestia oraz proces pojednania wspólnotowego,

a także przedstawiona rola komisji jako instytucji przygotowującej postępowanie karne. Analiza ta opiera się na opisanu praktyki komisji prawdy, ewentualnego orzecznictwa sądów krajowych dotyczącego ich decyzji oraz głównych zagadnień poruszanych w dyskusji w literaturze przedmiotu. Przedstawione zostały również rozstrzygnięcia komisji prawdy w odniesieniu do odpowiedzialności państwa oraz wybrane problemy związane z procedurą, takie jak kwestia ukierunkowania na ofiary, niezależności i bezstronności komisji, a także kompetencji ułatwiających jej działanie.

Ostatni najkrótszy rozdział *Przyszłość komisji prawdy* omawia rolę, jaką odegrała komisja prawdy. Przedstawia zróżnicowane stanowiska w odniesieniu do jej efektywności, a także opisuje rekomendacje dla tworzenia tej instytucji. Krytycznie została omówiona rola Komisji Prawdy i Pojednania w RPA jako rozwiązania modelowego. Ponadto przedstawiono rekomendacje opracowane w doktrynie, a także własną propozycję rekomendacji dla tworzenia komisji prawdy jako mechanizmu odpowiedzialności za poważne naruszenia praw człowieka. Ukazane zostały również perspektywy dalszych prac komisji prawdy, w tym niezrealizowane projekty komisji prawdy jako narzędzi budowy pokoju oraz projekt Międzynarodowej Komisji Prawdy. Dodatkowo przeanalizowana została kwestia instrumentów sprawiedliwości okresu transformacji wykorzystywanych w trakcie „Arabskiej Wiosny”.

4. Metody badań

Główne metody badań stosowane w niniejszej pracy to kwerenda oraz analiza dokumentów i krytyka źródeł. **Kwerenda** objęła szereg publikacji zarówno książkowych i prasowych, jak i elektronicznych. Autor pracy dokonał przeglądu źródeł, w tym raportów samych komisji oraz aktów je powołujących. Uwzględnione zostały również raporty organizacji międzynarodowych. Podobnie kwerenda została dokonana w orzecznictwie sądów międzynarodowych i krajowych.

Dokonana została również **analiza zebranych materiałów źródłowych i literatury**. Założeniem pracy było również przygotowanie opracowania analitycznego, a nie zestawienia działających komisji prawdy. Stąd zebraną literaturę i dokumenty źródłowe przeanalizowano pod kątem miejsca odpowiedzialności za poważne naruszenia praw człowieka w strukturze i funkcjonowaniu komisji prawdy. Istotne znaczenie miała też egzegeza aktów prawnych, w tym ustaw i dekretów powołujących komisje prawdy.

Autor stosował metodologię **krytyki źródeł**, zestawiając ustalenia komisji z raportami innych organizacji, a także analizując dyskurs wykorzystywany przez komisję lub – gdy było to możliwe – odwołując się do odpowiednich danych

statystycznych. Było to szczególnie istotne dla analizy bezstronności i niezależności komisji prawdy.

Analiza porównawcza pozwoliła na dokonanie ustaleń odnośnie do ewolucji mechanizmów komisji prawdy, a także umożliwiła ich klasyfikację ze względu na sposób tworzenia, skład, strukturę i posiadane kompetencje.

Dodatkowo, w kilku przypadkach, zastosowane zostało **studium przypadku** w celu lepszego i całościowego przedstawienia znaczenia danej instytucji albo szerszego przeanalizowania problemu. W mniejszym stopniu praca odwołuje się również do **analiz ilościowych i jakościowych** przedstawianych w literaturze przedmiotu, m.in. statystyk działania komisji prawdy oraz porównań kosztów poszczególnych instrumentów sprawiedliwości okresu transformacji.

5. Źródła i literatura przedmiotu

Podstawowymi materiałami źródłowymi dla niniejszej pracy były raporty publikowane przez komisje prawdy. Mimo tego, że ich upowszechnienie jest jednym z wymogów stawianych komisjom prawdy, część dokumentów jest trudno dostępna. Autor w większości przypadków korzystał z zasobów dostępnych w kolekcji cyfrowej United States Institute of Peace²⁹. Raport komisji prawdy na Haiti został udostępniony w bibliotece cyfrowej Uniwersytetu w Kansas. Jednocześnie autorowi pracy nie udało się dotrzeć do raportów komisji prawdy w Ghanie (dostępny jest jedynie jego skrót na stronie rządowej) oraz Korei Południowej (oryginał w języku koreańskim). Raporty komisji prawdy w Kenii i na Wyspach Salomona nie zostały do tej pory udostępnione, stąd w analizie tych komisji opierano się wyłącznie na zapisach mandatu. Ten sam problem dotyczy Brazylii, gdzie komisja prawdy powstała w 2012 r. Tam, gdzie to było możliwe, korzystano z pełnych wersji raportów, mimo ich znacznej objętości (w przypadku komisji w Peru sięgającej do siedmiu tysięcy stron). Wersja skrócona była materiałem źródłowym w przypadku Maroka (oryginał w wersji arabskiej). Ponadto trudność sprawiło

²⁹ E. Schmid, *The Diversity of Truth Commissions and Commissions of Inquiry*, „USIP Peace Brief”, nr 118, 12 stycznia 2012 r.: przedstawia założenia kolekcji cyfrowej USIP. Instytut został powołany w 1984 r. jako rządowa instytucja zajmująca się zapobieganiem konfliktom i budową pokoju w świecie, stając się jednym z głównych ośrodków badawczych sprawiedliwości okresu transformacji. Jego powołanie w okresie administracji Reagana było jednym z elementów polityki na rzecz praw człowieka. Jednym z elementów struktury USIP stał się Program Biblioteczny im. Jeannette Rankin.

W latach 1996–1998 w ramach Programu Bibliotecznego utworzone zostały kolekcje cyfrowe: porozumień pokojowych oraz dokumentów związanych z działalnością komisji prawdy. Kolekcja ta jest najszerszym przedsięwzięciem związanym z dokumentacją ich prac.

dotarcie do raportu komisji prawdy w Panamie (ze względu na sposób jego prezentacji w wersji elektronicznej).

Oprócz dokumentacji komisji prawdy, w przygotowywaniu pracy korzystano z wyroków i orzeczeń sądów krajowych i międzynarodowych, ze szczególnym uwzględnieniem orzecznictwa trybunałów karnych *ad hoc* dla Rwandy i byłej Jugosławii jako ustanawiających pewne ramy odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka pod koniec XX wieku. Dodatkowo uwzględniono dokumentację organizacji międzynarodowych, w tym wyspecjalizowanych w zakresie sprawiedliwości okresu transformacji.

W przeciwieństwie do bogatej literatury zagranicznej, w Polsce nie powstała dotychczas żadna monografia komisji prawdy. Wydany w 2003 r. wolumin czasopisma „Ius et Lex” został poświęcony rozliczeniom z przeszłością. Znalazły się w nim m.in. tłumaczenia artykułów Diane Orentlicher i Ruti G. Teitel, a także artykuły Michała Płachty, Grażyny Skąpskiej i Adama Czarnoty, poświęcone sprawiedliwości okresu transformacji i komisjom prawdy. Artykuły na temat Komisji Prawdy i Pojednania w RPA ukazały się ponadto w „Państwie i Prawie”³⁰ oraz w „Sprawach Międzynarodowych”³¹. Krótką charakterystykę komisji prawdy działających w Afryce (RPA, Sierra Leone, Liberia i Maroko) przedstawia Grażyna Michałowska³². Komisji prawdy w Peru szereg artykułów poświęciła Magdalena Śniadecka-Kotarska³³.

W literaturze obcojęzycznej w latach 1990–2012 ukazało się wiele ważnych publikacji kształtujących teorię i praktykę sprawiedliwości okresu transformacji. Z punktu widzenia niniejszej pracy do najważniejszych należą monografie autorstwa Priscilli B. Hayner (*Unspeakable Truths*, 2002, II wyd. w 2011 r.) i Marka Freemana (*Truth Commissions and Procedural Fairness*)³⁴.

Jeśli chodzi o teorię procesu transformacji ustrojowej i sprawiedliwości okresu transformacji najważniejszą publikację stanowi trzutomowy zbiór artykułów, dokumentów i analiz *Transitional Justice. How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, wydany przez United States Institute of Peace pod redakcją Neila Kritza, ze wstępem Nelsona Mandeli. Badania nad transformacją kształtowały się

³⁰ M. Smolak, *Sprawiedliwość transformacyjna...*, op. cit., s. 66.

³¹ K. Holy, *Proces amnestyjny przed Komisją Prawdy i Pojednania w RPA*, „Sprawy Międzynarodowe” 2010, nr 1, s. 93.

³² G. Michałowska, *Problemy ochrony praw człowieka w Afryce*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2008, s. 266–270. Autorka proponuje dokonać podziału komisji prawdy na komisje prawdy i pojednania (RPA, Sierra Leone) i komisje rekonyliacyjne (Maroko).

³³ M. Śniadecka-Kotarska, *Raport Końcowy Komisji Prawdy i Pojednania w Peru – pierwsze reakcje społeczne*, „Ameryka Łacińska” 2004, nr 1 (43), s. 89–103; idem, *Przemoc seksualna w Peru w okresie 1980–2000*, „Ameryka Łacińska” 2005, nr 2 (48), s. 126–140; idem, *O nieznanym szczegółach prac Komisji Prawdy i Pojednania (CVR) w Peru*, „Ameryka Łacińska” 2006, nr 2 (52), s. 55–58.

³⁴ Obie książki bywają traktowane w literaturze przedmiotu jako teksty „kanoniczne”. Autor pracy, odwołując się do nich, dokonuje krytycznej analizy zawartych w nich tez.

pod wpływem Juana J. Linza i Alfreda Stepana, autorów wydanej w 1996 r. monografii *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, porównujących trzy fale demokracji. Również porównawczy charakter mają prace *The Politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies* (pod red. Alexandry Barahona de Brito, Carmen González-Enriquez i Palomy Aguilar) i *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies* (pod red. A. Jamesa McAdamsa). Do ważnych prac teoretycznych na temat sprawiedliwości okresu transformacji należy zaliczyć również *Transitional Justice* Ruti G. Teitel oraz *Closing the Books. Transitional Justice in Historical Perspective* Jona Elstera. Skuteczności mechanizmów sprawiedliwości okresu transformacji dotyczą *Assessing the Impact of Transitional Justice: Challenges for Empirical Research* (pod red. Hugo Van Der Merwe) oraz *Transitional Justice in Balance: Comparing Processes, Weighing Efficacy* (autorstwa Tricii D. Olsen, Leigh A. Payne'a i Andrew G. Reitera). Ważną publikacją na temat relacji pomiędzy sprawiedliwością naprawczą a wyrównawczą w procesach transformacji stanowi zbiór Naomi Roht-Arriazy i Javiera Mariezcurreny *Transitional Justice in the Twenty-First Century. Beyond Truth versus Justice*. Przykłady różnorodności mechanizmów sprawiedliwości omawia również Helen Cobban w *Amnesty after Atrocity? Healing Nations after Genocide and War Crimes*, charakteryzując przemiany w RPA, Mozambiku i Rwandzie.

Szeroka jest również literatura dotycząca komisji prawdy. Autorzy sporządzonej w 2001 r. bibliografii prac na temat komisji³⁵ próbują dokonać jej podziału z uwagi na problematykę dotyczącą sprawiedliwości, prawdy, pojednania, demokratyzacji lub kultury. Wydaje się, że możliwy jest również podział na publikacje o charakterze ogólnym oraz szczegółowym (dotyczącym zarówno określonych krajów, jak i określonych problemów). Ze względu na geograficzne usytuowanie komisji, zarówno literatura, jak i terminologia w większości powstała w językach angielskim i hiszpańskim. Tam, gdzie to konieczne dla jasności wyводу lub gdy dany termin nie był dotychczas tłumaczony w języku polskim, autor cytuje w nawiasach zapisy źródłowe.

Najszerze odbicie w literaturze przedmiotu znalazły prace Komisji Prawdy i Pojednania w Republice Południowej Afryki. Spośród prac jej poświęconych należy wymienić książki Charlesa Villa-Vicencio i Wilhelma Verwoerda *Looking Back, Reaching Forward. Reflections on the Truth and Reconciliation Commission of South Africa* (ujęcie monograficzne), *Commissioning the Past. Understating the South Africa's Truth and Reconciliation Commission* (monografia pod red. Deborah Posel i Graeme Simpson) oraz *The South African Truth Commission* Kennetha Christie. Teresa Godwin Phelps, Claire Moon oraz Catherine M.

³⁵ K. Avruch, B. Vejarano, *Truth and Reconciliation Commissions: A Review Essay and Annotated Bibliography*, „Social Justice: Anthropology, Peace and Human Rights” 2001, t. 2, nr 1–2, s. 47–108.

Cole dokonują w swoich pracach analiz narracji południowoafrykańskiej komisji prawdy, języka używanego do opisu przeszłości oraz odbioru prac komisji. Antje du Bois-Pedain szeroko przedstawia prawne i polityczne uwarunkowania amnestii w ramach prac komisji w RPA (*Transitional Amnesty in South Africa*). Poglądy teologiczne przewodniczącego komisji, arcybiskupa Desmond Tutu i ich wpływ na przebieg prac zostały scharakteryzowane w książce Michaela Battle'a *Reconciliation. the Ubuntu Theology of Desmond Tutu*. Analizy dotyczące RPA obejmują bardzo wiele wątków (od wymiaru prawnego po literacki), co powoduje, że Komisja Tutu jest najszerzej zbadaną komisją prawdy³⁶.

Pozostałe komisje prawdy nie są omawiane tak wyczerpująco: autor pracy dotarł głównie do publikacji na ich temat w czasopismach lub publikacjach zbiorowych. Do najważniejszych monografii komisji prawdy poza RPA należą prace na temat Salwadoru (*Peace Without Justice. Obstacles to Building the Rule of Law in El Salvador*, Margaret Popkin), Argentyny (*Radical Evil on Trial*, Carlosa S. Niño, książka opisuje cały proces argentyńskiej transformacji, w tym tworzenie i procedury CONADEP oraz udział wymiaru sprawiedliwości), Sierra Leone (*Does One Size Fit All? The Sierra Leone Truth and Reconciliation Commission Revisited* Amadu Sesaya, dotycząca głównie odbioru prac komisji prawdy) oraz Haiti (*Politics of Acknowledgement: Truth Commissions in Uganda and Haiti*, Joanny R. Quinn).

Odrębną kategorię publikacji stanowią prace dotyczące poszczególnych aspektów działania komisji prawdy. Wspomniana powyżej monografia Marka Freemana skupia się na procedurze komisji prawdy, podczas gdy w pracy zbiorowej pod redakcją Williama A. Schabasa i Shane Darcy omawiane są różne modele współpracy (lub rywalizacji) sądów karnych i komisji prawdy. W zbiorze *Truth v. Justice*, pod redakcją Roberta I. Rotberga i Dennisa Thompsona, poruszono problematykę etycznego uzasadnienia prac komisji prawdy, natomiast *The Politics of Past Evil. Religion, Reconciliation and the Dilemmas of Transitional Justice* (pod red. Daniela Philipotta) skupia się na religijnym wymiarze sprawiedliwości typu naprawczego.

Po 2007 r. pojawił się szereg prac dotyczących oceny wpływu sprawiedliwości okresu transformacji. Należą do nich m.in. zbiór pod redakcją Kai Ambosa *Building a Future on Peace and Justice* oraz prezentująca różnorakie mechanizmy budowy pokoju publikacja *Atrocities and International Accountability* (pod red. Edela Hughesa, Williama A. Schabasa, Ramesha Thakura).

³⁶ M. Haron, *South Africa's Truth and Reconciliation Commission: An Annotated Bibliography [Circa 1993–2008]*, Nova Science Publishers, Hauppauge NY 2009. Bibliografia liczy 556 stron (sic!).